

Літаратура

1. *Выгонная, Л.Ц.* Ад гука да літары: Для сярэд. і ст. шк. узросту. – Мінск: Нар. асвета, 1991. – 78 с.
2. *Гапоненка, І.А.* Арфаграфія беларускіх выданняў пачатку XX стагоддзя: Дыс... канд. філал навук: 10.02.01./ БДУ. – Мінск, 1993. – 174 с.
3. *Яновіч, А.І.* Станаўленне графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы новага перыяду// Бел. лінгвістыка. – 1987. – Вып. 31. – С.16-23.
4. *Luckiewiś, Ant., Stankewiś J.* Biełaruski prawapis. – Wilnia: Druk. M.Kuchty, 1918. – 32 s.
5. *Тарашкевіч, Б.* Беларуская граматыка для школ. – Вільня: Выд-ва Беларускага камітэту, 1918. – 76 с.
6. *Працы акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі*, г.Менск, 14-21 лістап. 1926 г./ Пад рэд.: С.Некрашэвіча, У.Ігнатоўскага. – Менск: Выд. Інбелкульты, 1927. – 433 с.
7. *Лёсік, Я.* Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу// Полымя. – 1925. – № 2. – С.129-148.
8. *Багдановіч, А.* Аб неўстаноўленых выпадках нашага правапісу// Полымя. – 1925. – № 7. – С.153-163.
9. *Байкоў, М.* [Рэц. на кн.: Працы Акадэмічнай канферэнцыі беларускага правапісу і азбукі, г. Менск, 14-16 лістап. 1926 г. – Менск, 1927]// Полымя. – 1927. – № 7. – С.255-257.
10. *Дубоўка У.* Некаторыя прыватныя выпадкі мілагучнасьці нашае мовы// Узвышша. – 1927. – № 4. – С.88-93.
11. *Рабкевіч В.* Верш і літаратурная норма// Вобраз-81: Літ.-крытыч. арт./ Склад. Я.Лецька. – Мінск: Маст. літ., 1980. – С.113-128.
12. *Ралько, І.Д.* Верш і мова: Праблемы тэорыі і гісторыі беларускага верша. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 263 с.
13. *Беларускі правапіс: Праект*/ Бел. акад. навук. – Мінск, 1930. – 60 с.

К. Любецкая

ВАРЫЯНТНАСЦЬ У БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Аб’ектам даследавання ў артыкуле з’яўляецца грамадска-палітычная тэрміналогія, адлюстраваная ў беларускіх перакладных спецыяльных слоўніках [1–8]. Вывучэнне перакладной часткі заяўленых крыніц паказала, што грамадска-палітычнай тэрміналогіі ў сферы фіксацыі ў значнай ступені ўласціва варыянтнасць.

Праблема варыянтнасці моўных адзінак – адна з пастаянных, што тлумачыцца знешнімі (моўная сітуацыя, суіснаванне кадыфікаваных і старых архаічных норм літаратурнай мовы і інш.) і ўнутрымоўнымі (бясконцы працэс варыятыўнасці ў мове) фактарамі развіцця мовы” [9: 11]. Нягледзячы на тое, што ў беларускім мовазнаўстве праблема варыянтнасці распрацоўвалася многімі даследчыкамі (В. Ляпёшкін, І. Шкраба, А.Лукашанец, В. Сянкевіч, П. Сцяцко і інш.), нельга прызнаць яе вырашанай і ўсебакова даследаванай. “Варыянтнасць – гэта лексіка-граматычны феномен мовы, які праяўляецца ў гістарычна рухомым суіснаванні відазмяненняў формы аднаго і таго ж слова і забяспечвае матэрыяльную базу для выпрацоўкі найбольш рацыянальнага ў перспектыве спосабу праяўленняў [10: 184]. Пры гэтым пад варыянтам прынята

разумець розныя праяўленні адной і той жа сутнасці, якая пры ўсіх зменах застаецца сама сабой.

З’ява варыянтнасці ўласціва, як вядома, усім мовам і сведчыць пра наяўнасць натуральных зрухаў у сістэме. “Паралельнае суіснаванне розных формаў і спосабаў выражэнне аднаго і таго ж паняцця – натуральная з’ява ў мове” [11: 94]. Аднак у сферы тэрміналогіі варыянтнасць непажаданая, што вынікае з самой сутнасці тэрміна, да адметных рыс якога належаць: сістэмнасць, наяўнасць дэфініцыі, тэндэнцыя да монасемічнасці ў межах свайго тэматычнага поля, адсутнасць экспрэсіі і стылістычная нейтральнасць. Ад тэрмінаў-сінонімаў і тэрмінаў-дублетаў тэрміны-варыянты адрозніваюцца тым, што яны ёсць “разнавіднасці таго ж самага тэрміна, якія адрозніваюцца паміж сабой фанетычнымі або словаўтваральнымі элементамі, сродкамі выражэння граматычных адносін, але не маюць ніякіх семантычных адценняў і цалкам супадаюць сваім значэннем” [12: 27].

Адны даследчыкі (В.С. Ахманова) адрозніваюць фанетычныя і марфалагічныя варыянты, адносячы да апошніх усе аднакаранёвыя словы з блізкім значэннем, іншыя (Ф.П.Філін) вылучаюць фанетычныя, акцэнталагічныя і фармальна-граматычныя варыянты слоў, а таксама акцэнтныя, фанетычныя, фанематычныя і марфалагічныя (К.С. Гарбачэвіч). Неабходна размяжоўваць аднакаранёвыя сінонімы і аднакаранёвыя варыянты, разумеючы пад першымі словы, у якіх агульная каранёвая частка выражае лексіка-семантычную агульнасць, а розныя афіксальныя марфемы выражаюць лексіка-семантычныя адрозненні. У аднакаранёвых варыянтах розныя афіксальныя марфемы не выражаюць ніякай лексіка-семантычнай дыферэнцыяцыі, таму іх яшчэ называюць марфемнымі дублетаў (сінанімічныя афіксы далучаюцца да адной асновы) [13: 76]. Такім чынам, як адзначае Л.А.Булахоўскі, да варыянтаў адносяцца семантычна раўназначныя і часткова адрозныя ў матэрыяльным аспекце словы [14: 134].

Вывучэнне варыянтнасці абумоўлена патрабаваннямі нармалізатарскай практыкі і знаходзіць непасрэднае адлюстраванне ў лексікаграфіі. Адрозненні кадыфікацыі лексічных нормаў, якія ў значнай ступені з’яўляюцца факультатывнымі, найбольш выразна праяўляюцца ў перакладных слоўніках, паколькі іх стваральнікі пры пошуку эквівалентаў інтуітыўна намагаюцца адлюстраваць наяўны моўны ўзус. Пры гэтым ў перакладных слоўніках блізкароднасных моў назіраецца часта неасэнсаваная тэндэнцыя да дыферэнцыяцыі, што робіць іх загадзя няпоўнымі, у тым ліку і ў плане адлюстравання наяўных лексічных нормаў. У гэтай сувязі перакладныя слоўнікі няроднасных моў або аддалена роднасных моў даюць больш поўны малюнак, паколькі стваральнікі вымушаны шукаць “нейтральны” адпаведнік для кожнага замежнага слова, незалежна ад таго, ці абазначае яно агульнае паняцце, ці з’яўляецца вузкаспецыяльным тэрмінам.

Прычына ўзнікнення тэрмінаў-варыянтаў крыецца, верагодна, у тым, што ў лексікаграфічных крыніцах адлюстравана аўтарская пазіцыя і

прадэманстраваны розныя падыходы да спосабаў і прынцыпаў фарміравання беларускай часткі ў пачатку і канцы XX ст. Можна выказаць меркаванне, што праца па нармалізацыі беларускай лексікі ў пачатку стагоддзя ў некаторай ступені знайшла сваё адлюстраванне ў слоўнікавых даведніках, якія на момант стварэння лексіконаў, безумоўна, сталі своеасаблівым сродкам арганізацыі нацыянальнай мовы. Сур’ёзнай перашкодай у развіцці беларускай слоўнікавай дзейнасці ў гэты час выступае як неўпарадкаванасць беларускай мовы, так і недастатковасць уласнай лексікаграфічнай традыцыі. Пры фарміраванні тэрміналагічнага апарату пэўнай сферы ведаў аўтары лексіконаў выступалі часам першапраходцамі, вопыт якіх незаўсёды быў удалым. Разам з тым у слоўнікавых крыніцах адлюстраваны значныя практычныя напрацоўкі, цікавыя і каштоўныя для выкарыстання ў сучаснай лексікаграфічнай практыцы. Характэрным для слоўнікавых даведнікаў канца стагоддзя з’яўляецца ўдасканаленне якасці апрацоўкі слоўнікавых крыніц: укладанне слоўнікаў базуецца на значных тэарэтычных і практычных лексікаграфічных дасягненнях. Стваральнікі лексіконаў, як правіла, арыентуюцца на наяўны вопыт слоўнікавай спадчыны (пераважна рускамоўнай): даведнікі рыхтуюцца на ўзор ужо наяўных слоўнікаў з уключэннем рускай мовы або руская мова выконвае ролю папярэдняга слоўніка, або ўводзіцца ў склад даведніка як мова-пасярэднік для супастаўлення разнамоўных эквівалентаў. Вызначальным у гэтай сувязі з’яўляецца той факт, што ў значнай частцы выпадкаў распрацаваныя лексіконы шматмоўныя. Стварэннем слоўнікаў займаюцца пераважна спецыялісты-прадметнікі сумесна з лінгвістамі.

У выніку аналізу перакладной часткі лексіконаў можна адзначыць існаванне паралельных варыянтаў для перадачы аднаго паняцця. Пры гэтым праяўляюцца розныя магчымасці фіксацыі гэтых варыянтаў: яны прапануюцца або ў якасці сінонімаў у адной слоўнікавай крыніцы, або канкурыруюць на працягу некалькіх гадоў або цэлага стагоддзя, перыядычна “знікаюць” і “з’яўляюцца” ў даведніках розных гадоў.

Пераважную большасць у слоўніках складаюць словаўтваральныя варыянты: *apiekunstwa* і *апекаваньне, апека*; *paruściciel* і *заручнік, заручніца, даручыцель, паручнік, даручнік*. У выніку творчага падыходу да фарміравання беларускай часткі перакладных лексіконаў пры перадачы аднаго паняцця пісьмовае бытаванне атрымалі такія лексемы, як: *згода* і *згоднасць, угода, згаджэнне, пагадненне*. Ужо да сярэдзіны стагоддзя слова *пагадненне* атрымлівае значную перавагу, аднак у 80-я гады пад непасрэдным уздзеяннем рускай мовы ў тэрмінаграфічны ўжытак ўводзіцца яшчэ адзін эквівалент паняцця – лексема *дагавор*.

Неабходна адзначыць, што, пачынаючы з лексікаграфічных крыніц 20-х гадоў сустракаюцца такія прапановы, як: *raprayka* і *направа, напраўленне*; *razuka* і *пазычка*; *piareczeńnie* і *запярэчаньне, супярэчаньне*; *potkup* і *падкупляньне, закуп*; *spadczyna* і *спадак, спадковасць, спадкі*; *zabojstwo* і *забой*.

Увайшла ў сучасную беларускую тэрміналогію таксама група намінацый, што перажылі словаўтваральныя змены, параўн.: *abwinawaŭceńnie* і *абвінавачваньне*. Варыянт *spyn* (*sprawy*) замяняецца з цягам часу на *спынненне* і *прыпыненне*. Паланізм *niedbalstwo* губляецца яшчэ ў 20-я гады і замест яго распаўсюджваецца *нядбайнасць, нядбаласць, занядбаньне*.

З-за ўстарэласці прыметы, якая пакладзена ў аснову намінацый, слоўнікавая практыка не прыняла лексему *uradnik*, якая замяняецца на *служнік, службовец, служачы*; замест *prysiażny zasiedaciel* замацоўваецца *засядацель*, але ў 20-я гады ёсць і *асэсар, засядацель, лаўнік, засядач, падсудак*. Яшчэ ў “Словаре белорусского наречия” (1870) І.Насовіча прыводзяцца як жывыя словы *заручэнне, маетнасць*, але пачынаючы з 20-х, у тэрмінатворчасці паступова праяўляецца нежыццяздольнасць гэтых намінацый, і замест іх прапануюцца: *зрука, парука, ручаньне, запарука*, з паметай *гіст. – рукаёмства*.

У лексікаграфічных работах часам адлюстраваны і варыянты, якія знаходзяцца на мяжы нормы і аказіяналізмаў. Увядзенне новаўтварэнняў можна растлумачыць, верагодна, аўтарскім намаганнем інтуітыўнага ўпарадкавання дадзенай сферы ведаў, таму ў слоўніках побач з *kraža* ў слоўніках 20-х гадоў сустракаем: *крадзьба, крадзежа, покрадзь, крадзеж*, а ў слоўніках сярэдзіны стагоддзя – *пакража*; побач з *razwaleńnie* – *дазвол, дазваленне, згода, адабрэнне*; побач з *umysl* у слоўніках 20-х: *намысел, замер, намер*, а ў слоўніках сярэдзіны і канца стагоддзя: *задума*.

Побач са словаўтваральнымі варыянтамі ёсць так званыя акцэнталагічныя: *majorat* і *маярат*, *процэс* і *працэс*, *kredytor* і *крэдытар*.

У групе тэрміналагічных спалучэнняў таксама назіраецца канкурэнцыя, параўн.: падзел маёмасці і раздзел маёмасці; *fałšawańnie dokumentaŭ* і паддробка дакументаў; *abawiazak dowadu* і абавязак даказвання; *prawa zakładu* і залогавая права; права пераважнай пакупкі і права пераважнай куплі; абвяшчэнне памерлым і аб’яўленне памёрлым; прадмет спрэчкі і пытанне спрэчкі; склад злачынства і састаў злачынства; *zmiana kary* і замена пакарання; цялеснае калецтва і калечаньне, пакалечаньне, калецтва.

Хоць на працягу стагоддзя ва ўмовах канкурэнцыі знаходзяцца варыянты *sprańnańnie* і *sprańon*, *сысканьне, зысканьне*; *ustupka* і *atstupka*, але ў апошні час у сферы функцыянавання перавагу атрымліваюць першыя варыянты.

Такім чынам, аналіз беларускай часткі лексікаграфічных даведнікаў з фіксацыяй грамадска-палітычнай лексікі, дазваляе канстатаваць наяўнасць у іх розных тыпаў варыянтаў. Такая сітуацыя абумоўлена часам інтуітыўным падыходам да фарміравання тэрмінасферы, а таксама сведчыць, што пытанне кадыфікацыі і стандартызацыі дадзенай сферы застаецца адкрытым, паколькі уніфікацыя лексічных эквівалентаў працягваецца да сённяшняга дня. Узнікненне акцэнталагічных варыянтаў абумоўлена, верагодна, непарыўным працэсам змен мовы. Словаўтваральная варыянтнасць выклікана намаганнем аўтараў слоўнікавых крыніц упарадкаваць словаўтваральную сістэму

тэрмінасферы ўвогуле і тым самым спрыяць фарміраванню найбольш прадуктыўных словаўтваральных мадэлей.

Літаратура

1. Кароткі руска-беларускі грамадска-палітычны слоўнік / Ін-т павыш. кваліфікацыі і перападрыхт. кіруючых работнікаў і спецыялістаў адукацыі; Скл. М.Ц.Аўсіевіч. - Мн., 1993. - 19 с.
2. Карповіч Л.Т., Казыра Л.А.. Англа-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай лексікі = English-Byelorussian dictionary of social and political vocabulary. - Мн.: Навука і тэхніка, 1993. - 458 с.
3. Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии = Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі / АН БССР. Ін-т языкознания им. Я.Коласа; Сост. Н.В.Бирилло, Л.А.Ванкович, А.И.Журавский, Н.И.Крюковский, А.И.Киселевский, Н.П.Колас, В.П.Лемтюгова, А.С.Соколовская, М.Р.Судник, Е.И.Янович; Под ред. Н.В.Бирилло и М.Р.Судника. - Мн.: Наука и техника, 1970. - 451 с.
4. Беларуская навуковая тэрмінолёгія. Вып. 11. Тэрмінолёгія грамадазнаўства / Ін-т Беларускае Культуры. Адзел беларус. мовы і літаратуры. Галоўная Тэрмінолёгічная Камісія. Адзел першы. Сэрыя V. Кніга 11. - Менск, 1926. - 96 с. - На вокл.: Грамадазнаўства = Sociologie / Ін-т Беларускае Культуры. Гістарычна-Архэалёгічная Сэкцыя. Адзел першы. Сэрыя V. Кніга 11. - Менск, 1927.
5. Кароткі тлумачальны слоўнік філасофскіх, сацыяльных і культуралагічных тэрмінаў / Гродз. дзярж. ун-т; Скл. М.Н.Бяспамятных, А.А.Бародзіч, Л.А.Гусакоўская, І.А.Змітровіч, Г.А.Марціросаў, У.К.Пісараў, Я.У.Пікульскі, Д.Я.Смоль; Адк. рэд. І.А.Змітровіч. - Гродна, 1992. - 51 с.
6. Лойко М.О., Штоп И.И. Краткий русско-белорусско-английский словарь для юридических институтов и факультетов / Грод. гос. ун-т. - Гродно, 1997. - 130 с.
7. Слоўнік юрыдычнай тэрміналогіі: Беларуская-Расейска-Польскі / Апрац. А.Галяк. - Б.м., [1994]. - 80 с.
8. Юрыдычны энцыклапедычны слоўнік /Беларус. энцыклап.; Рэдкал. С.В.Кузьмін, Я.В.Малашэвіч, Г.А.Маслыка, С.П.Самуэль, І.Ф.Сашчэка, В.І.Семянкоў, С.Ф.Сокал, М.А.Ткачоў, І.П.Хаўратовіч, І.А.Юхо. - Мн.: БелЭн, 1992. - 636 с.
9. Агаркава В.А. Праблема варыятыўнасці ў беларускім мовазнаўстве // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Да 80-годдзя БДУ. Мн., 2001. Вып. 1. – С. 11 – 13.
10. Шкраба І.Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове / І.Р.Шкраба. – Мн., 2004. – 240 с.
11. Варыянтнасць і норма // Асновы культуры маўлення і стылістыкі. / Пад рэд. У.В. Анічэнкі. Мн., 1992. – 254 с.
12. Красней В.П. Аб сінонімах, дублетах і варыянтах у тэрміналогіі // Веснік БДУ. Сер. 4. - 1995. - №1. - С. 25-27.
13. Квитко Н.С. Термин в научном документе./ Н.С. Квитко. - Львов, 1976. - 126 с.
14. Булаховский Л.А. Введение в языкознание: В 2-х ч. Ч. II. - М., 1954. - 175 с.

І.І. Савіцкая

АКАДЭМІК Я. КАРСКІ – ФІЛОЛАГ І ПУБЛІЦЫСТ: ДАКЛАД НА І УСЕБЕЛАРУСКІМ З'ЕЗДЗЕ

Імя акадэміка Я.Ф. Карскага ў беларускай навуцы асацыіруецца з яго лінгвістычнай і фальклорна-этнаграфічнай дзейнасцю і звязваецца, перадусім, з трохтомнікам “Беларусы” – першым навуковым апісаннем беларускай мовы і нацыянальнай культурнай спадчыны. Вядома, што, жывучы ў Петраградзе,